

Dobre mester erdélyi nyomdája 1640—1642

Az első erdélyi cirillbetűs nyomdák a 16. század derekától Szebenben és Brassóban működtek Philip Moldavenin, illetve Coresi diakónus vezetésével. E nyomdák, amelyek a szebeni és brassói városi műhelyektől függetlenül dolgoztak, nem véletlenül telepedtek meg a fejlett erdélyi szász városokban. Szeben és Brassó kereskedelmi kapcsolatban állt a román fejedelemségekkel, és felismerve a cirillbetűs orthodox liturgikus könyvek hiányát, kereskedők eljuttatták ezeket az Erdélyben nyomtatott könyveket Havasalföldre és Moldvába is. Nem egy esetben maguk a könyvek árulják el, hogy azokat pl. Coresi diakónus a papírgyártásban is érdekelt Johann Benkner brassói bíró megbízásából nyomtatta.¹ A 16. század folyamán csaknem 40 cirillbetűs nyomtatvány készült Erdélyben. Ezek nyelve túlnyomórészt ógyházi szláv, kisebb részük román. A liturgia nyelve az ógyházi szláv volt, míg a lelkipásztori tevékenységet segítő könyvek, gyakorlati okokból, románul íródtak. A 16. század folyamán Erdélyben 1588-ban adták ki az utolsó cirillbetűs nyomtatványt.²

1588 és 1635 között sem Erdélyben, sem a két román fejedelemségben, Havasalföldön vagy Moldvában nem készült egyetlen könyv sem. Ennek magyarázata — a nyugtalan politikai és bizonytalan gazdasági helyzet mellett, amely a két román fejedelemséget jellemezte — valószínűleg a piacnak cirillbetűs egyházi könyvekkel való időszakos telítettsége lehetett.

A 17. század harmincas éveiben azonban már hiány kezdett mutatkozni a cirillbetűs egyházi könyvek terén. Míg Erdélyben a politikai stabilitás már Bethlen Gábor uralkodása idején bekövetkezett, a két szomszédos fejedelemségben csak az 1630-as években: a Havasalföldön Matei Basarab uralkodásával (1632—1654), míg Moldvában Vasile Lupu fejedelemsége idején (1634—1653). Lehetetlen nem észrevenni az egybeesést: ez a két évtized — a két Rákóczi fejedelemsége Erdélyben — mindhárom fejedelemségben egyben a könyvnyomtatás virágzó korszakát is jelzi.

¹ *Régi Magyarországi Nyomtatványok [II]*. Bp. 1971. (Továbbiakban: RMNy) RMNy 168; — BIANU, Ioan — HODOȘ, Nerva — SIMONESCU, Dan: *Bibliografia românească veche. Tom 1—4*. București, 1903—1944. (Továbbiakban: BRV) I 10.

² RMNy 606; BRV I 32 és IV. 11—12.

Matei Basarab és Vasile Lupu szinte egyidőben kezdtek lépéseket tenni annak érdekében, hogy országuk területén nyomda működjék.

Havasalföldön Matei Basarab, észlelve az egyházi könyvek hiányát és szakemberek híján, kívülről kért segítséget. Először Rafael Levaković horvát ferencest hívta meg,³ aki a római Sacra Congregatio de Propaganda Fidei nyomdája számára vizsgálta felül nyelvi szempontból a délszláv hívek számára kiadandó ógyházi szláv nyelvű szerkönyveket. A pápai hatóságok támogatták is ezt az elgondolást, Levakovićon át remélve befolyást nyerni Matei Basarab környezetében — különösen, miután értesültek arról, hogy a fejedelem Kijev felé is hasonló kéréssel fordult. Végül is nem Rómából, hanem az utóbbi helyről érkezett a gyorsabb segítség: a kijevi metropolitától, Petru Mogilától. Matei Basarab Kijevből olyan férfiakat kért, akik a szentírásban és a nyomdászat mesterségében egyaránt járatosak.

Hamarosan megérkezett az első nyomdász Kijevből, Meletios Makedonski személyében.⁴ Meletios beszámolt Matei Basarab fejedelemnek a kijevi Pecserszki barlangkolostori (Pecserszkaja Lavra) nyomdáról. Ezután Matei Basarab hamarosan elküldte Meletios és Nektarios szerzeteseket Kijevbe, egy nyomdára való pénzüsszeggel és levéllel, Petru Mogila kijevi metropolitának ajánlva.

A kijevi metropolita válaszként teljes nyomdafelszerelést küldött öt betűtípussal, és egy nyomdászküldöttséget, amelyet Timofej Alekszandrov Verbickij⁵ vezetett, aki 1620 óta dolgozott nyomdászként a kijevi Pecserszki kolostor műhelyében. A küldöttség tagja volt még Ivan Glebkovics és a mellette dolgozó Ivasko Balian. Valószínűleg — Meletios Makedonskival együtt — ez a négy személy alkotta azt a kijevi nyomdászküldöttséget, amely 1634-ben érkezett meg.⁶ Az új nyomdát a cimpulungi kolostorban állították fel, és itt nyomtatták ki a román fejedelemségek területén az első 17. századi cirillbetűs könyvet, az ógyházi szláv nyelvű *Molítveniket*, 1635-ben.⁷ Hamarosan ezután másik nyomda is létesült Havasalföldön, Govorán, ahol a kolostor főnökéül Meletios Makedonskit neveztek ki. Mindkét műhely, bár kolostorban működött és nyomdászai szerzetesek voltak, fejedelmi alapítás: Matei Basarab támogatásával jött létre és működött.

Verbickijt, a kijevi nyomdászküldöttség vezetőjét 1642-ben felváltotta egy másik nyomdász, az ukrán Ivan Kunotovics, aki korábban a lvovi Stavropigialna

³ DELETANT, Dennis: *Rumanian presses and printing in the seventeenth century I.* = The Slavonic and East European Review. Vol. 60. No 4 (October 1982) 484.

⁴ A román szakirodalomban Meletie Macedoneanul névalakban szerepel.

⁵ A román szakirodalomban Timotei Alexandrovici Verbičikiként szerepel.

⁶ STREMPPEL, Gabriel: *Sprrijnul acordat de Rusia tiparului românesc în secolul XVII-lea* = Studii și cercetări de bibliologie I. 1955. 15–42.; PAPACOSTEA-DANIELOPOLU, Cornelia — DEMÉNY, Lidia: *Carte și tipar în societatea Românească și Sud-Est Europeana.* București, 1985. 65–67.

⁷ Molitvenic (Cimpulung 1635) — BRV I 35 és IV. 181–188.

kolostori nyomda felügyelőjeként működött. Verbickij valószínűleg az ő helyébe távozott Lvovba. A govorai kolostori nyomda 1642 után valamilyen okból a dealui kolostorba költözött át, amint azt az 1644-ben már az utóbbi helyen befejezett *Evangelhion* tanúsítja.⁸ Később a fejedelmi székhelyen, Tîrgovişteben újra létesült nyomda, és 1649-től kezdve dolgozott, ugyancsak Matei Basarab támogatásának köszönhetően.

Szinte Havasalfölddel egyidejűleg Moldvában is megindult a könyvnyomtatás. Varlaam moldvai metropolita (1632–1653) 1637-ben értesítette az orosz cárt, hogy kéziratban elkészült az országban néhány szent könyv, és kinyomtatásukhoz nyomdára volna szükségük. Az 1643-ban Iaşi-ban (Jászvásár) megjelent *Cartea românească de învăţătură*⁹ előszavából megtudjuk, hogy ez alkalommal is Petru Mogila kijevi metropolita küldött nyomdát Iaşiba, Vasile Lupu fejedelem kérésére. Az új műhelyt 1641-ben állították fel Iaşiban, és a nyomdai munkák felügyelője itt Sofranije Pocsackij, a kijevi orthodox kollégium rektora lett, aki egyben a Pecserszka kolostor nyomdájának felügyelője is volt. Ő volt az a hozzáértő személy, akit a kijevi metropolita Iaşiba küldött a nyomda felállításához. Még 1640-ben Vasile Lupu görög betűket is kért a lvovi Stravropigialna nyomdától, amelyek azután 1642-ben el is jutottak Pocsackijhoz.¹⁰

Az újonnan alapított nyomdák termékeit áttekintve általában megállapíthatjuk, hogy — a 16. századi gyakorlathoz hasonlóan — a szerkönyvek legnagyobb részét ógyházi szláv nyelven íródtak, míg a gyakorlatibb, evangéliummagyarázó, áhítatossági könyveket, egyházi törvénykönyveket román nyelven adták ki. Az ógyházi szláv nyelvet tekintették a liturgia szent nyelvének, Havasalföldön maga Matei Basarab fejedelem is az orthodox egyházon belül a szláv tradíció megőrzésén munkálkodott. Ezzel szemben Moldvában már ezekben az évtizedekben is erős az orthodox egyházon belül a görög orientáció. Ennek jele, hogy egy görög nyelvű nyomtatvány is megjelent Iaşiban,¹¹ de többnek a kiadását is tervezték. A görög nyelvű és irodalmi újjáéledés, bár már ekkor elkezdődött, igazán csak a század utolsó évtizedeiben lesz jellemző. Ugyanakkor mindkét román fejedelemségben a főpapok egy része felismerte a nyelvi akadályt, mint a hit terjesztésének gátját: e felismerés vezetett a megszaporo-
dó román nyelvű kiadványokhoz.

Bár időben párhuzamosan halad, más a célja a román fejedelemségek nyomda-alapításának, és más az erdélyi fejedelmi udvar szándéka a román nyelvű könyvek kiadásával. Ami a cirillbetűs könyvek nyelvi megoszlását illeti, Erdélyben a vizsgált korszakban, de a 17. században később sem jelent meg egyetlen

⁸ BRV I 42 és IV. 189. (Govora 1642) és BRV I 46 és IV. 190. (Mănăstereă Dealu 1644)

⁹ BRV I 45 és IV. 190.

¹⁰ DELETANT: *i. m. l.* 489.

¹¹ BRV I 41 és IV. 535–536.

őgyházi szláv nyelvű könyv sem, csak román nyelvű — ellentétben a havasalföldi és moldvai nyomdákkal. Minthogy a fejedelmi udvar — élén I. Rákóczi Györggyel, Geleji Katona István püspökkel és Csulai György udvari prédikátorral — célja az erdélyi románság közötti reformáció terjesztése, a kálvinista térítés volt, így a helyzetet jól felismerve nyúltak ők a nép és az egyszerű falusi papok által ismert egyetlen nyelvhez, a románhoz. A fejedelmi udvar számára tehát a román nyelv elsősorban a térítés eszköze volt.

A 17. századi román nyelvű erdélyi könyvek sorát megnyitó 1641. évi *Evanghelie cu învățătură*¹² azonban még nem illik bele a fejedelmi udvarnak ebbe a hittérítő törekvésebe. Az *Evanghelie* ugyanis az orthodox hagyományokat követő, Coresi által kiadott 1581. évi evangéliumok és postillák¹³ igen hibás második kiadása. Nyomdász mestere a Dobre daszkál (tanító) névalakban is említett Dobre pópa.

Az erdélyi román nyelvű könyvekkel foglalkozó kutatók¹⁴ korábban természetesnek tartották, hogy Dobre mester *Evanghelie* című kiadványa ugyanannak a gyulafehérvári fejedelmi nyomdának egyik korai terméke, amely 1648-ban az első teljes román nyelvű *Újtestamentum* fordítást¹⁵ és később, többek között, a *Zsoltárokat*¹⁶ állította elő. Sőt, többen is feltételezték, hogy az 1639-ben megjelent *Paraclisu precistei*¹⁷ lett volna ennek az I. Rákóczi György által alapított román nyelvű nyomdának első terméke.¹⁸ Ezt az álláspontot azonban az újabb kutatások megdöntötték:¹⁹ egyrészt a *Paraclisu precistei*t minden kétséget kizáróan Govorán nyomtatták, másrészt I. Rákóczi György nem alapított önálló cirillbetűs nyomdát Gyulafehérvárott, hanem a Bethlen Gábor

¹² BRV I 40; SZTRIPSZKY Híador: *Adalékok Szabó Károly Régi Magyar Könyvtár c. munkájának I–II. kötetéhez*. Bp. 1912. 2534. (Továbbiakban: Sztripszky) — VERESS Endre: *Erdély és magyarországi régi oláh könyvek és nyomtatványok*. Kolozsvár, 1910. 19.

¹³ RMNy 482 — BRV I 29 és IV. 174.

¹⁴ VERESS, Andrei: *Bibliografia română-ungară. Vol. I.* nr 157. — GULYÁS Pál: *A könyv sorsa Magyarországon*. Bp. 1962. II. 158.

¹⁵ SZABÓ Károly: *Régi magyar könyvtár I–II. köt.* Bp. 1879–1885 (Továbbiakban: RMK) II. 684 — BRV I 54 — VERESS: *Erdély...* 20–21.

¹⁶ RMK II 752 — BRV I 60 — VERESS: *Erdély...* 22–23.

¹⁷ BRV IV. 17 (Govora 1639).

¹⁸ Nicolai DRAGANU is Gyulafehérvárra lokalizálta a *Paraclisut*, vö: *Anuarul Institutului de Istorie Nationale I.* 1921–22. 168–170.; majd helyesbítette nézetét és govorai nyomtatványként jelölte meg, ill. azonosította az ott megjelent *Paraclisu*val. Vö.: *Histoire de la littérature roumaine de Transylvanie*. Bucuresți, 1938. 43. — Nicolai Draganu korábbi közleménye nyomán JUHÁSZ István: *A reformáció az erdélyi románok között.* (Kolozsvár, 1940. 206.) c. munkájában szintén Dobre mester gyulafehérvári nyomtatványának tartotta a *Paraclisut* (az OSZK-ban is egy címlap nélküli példányát RMK II 2034a alatt vették nyilvántartásba), és az ő nyomán HERPEI János is. (*Adattár 17. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. I.* Szeged–Bp. 1965. 525.) — SZINNYEI József is említett egy Silvestru szerzetes által 1640-ben Gyulafehérvárott kiadott művet, *Psaltirea* címmel. Ilyen nyomtatvány azonban nem ismeretes (*Magyar írók élete és munkái*. Bp. 1909: XIII. 1018.)

¹⁹ DELETANT: *i. m.* F 485; PAPACOSTEA-DANIELOPOLU, C. — DEMÉNY, L.: *i. m.* 65–67.

alapította (1623) fejedelmi nyomdát bővítette ki cirillbetűs könyvek nyomtatására szolgáló felszereléssel. Ennek ügyében azonban, korabeli forrásokkal jól bizonyíthatóan, csak 1645-ben kezdtek lépéseket tenni,²⁰ majd az elkövetkező években cirill betűk öntésével foglalkoztak, és e felszereléssel elsőként az említett *Újtestamentumot* (*Noul Testament*) nyomtatták ki, 1648-ban.

Dobre mester nyomdája tehát, amely 1641-ben az *Evanghelie cu învătătură*t kibocsátotta, a cirill betűs könyvek nyomtatására még nem alkalmas gyulafehérvári fejedelmi nyomdától teljesen független, önálló vállalkozásnak tekintendő. Dobre valószínűleg a govorai kolostorban, Meletios Makedonski mellett, majd a Dealu kolostorban Melkidesek kolostorfőnök mellett dolgozott. A havasalföldi szerzeteseknek ahhoz a csoportjához tartozott, mint Silvestru (Sylvester) szerzetes is, akit néhány év múlva I. Rákóczi György az *Újtestamentum* románra fordításával bízott meg. Azok között volt, akik elsőként ismerkedtek meg a könyvnyomtatással kapcsolatos alapvető ismeretekkel, bizonyára a Kijevből érkezett tudós szerzetes-nyomdászok segítségével, tekintve hogy azok közvetlen közelében éltek.²¹

Az *Evanghelie* megjelenésének körülményeiről annak előszavában azt olvassuk hogy II. Ghenadie gyulafehérvári metropolita (1627–1640), az *Evanghelie* megfogyatkozott számát látva, papjaival együtt azon fáradozott, hogy itt, Erdélyben újra kinyomtatassa. Itt találva Dobre pópát, aki azért jött Havasalföldről, hogy itt Erdélyben betűket készítsen, és látva ezeket a betűket, nagyon megörvendezett. Könyörgött Rákóczi Györgynek, hogy engedélyezze az evangéliumok kinyomtatását az ő országában, amit a fejedelem meg is tett. Valamelyes segítséget Ghenadie is adott Dobre mesternek, hogy a nyomtatást elősegítse. Még a munka elkészülte előtt azonban meghalt a metropolita, így a munkát utódának, Ilia Joresťnek pártfogásával fejezte be.

A címlap nélkül megjelent kötet az Ala levélen „Invațatura Domnului” címmel kezdődik és az előszó a „Domnul nostr Jesus” szavakkal pontosan követi az 1581. évi Coresi-féle kiadás szövegét.²² Majd folytatólagosan olvashatók a „Cu mile lu dumnezeu Eu, arhi mitropolitulu Ghenadie...”²³ bevezető szavakkal az előszónak azok a szakaszai, amelyek különböznek az 1581. évitől. Ebben a részben található a mostani, 1641. évi kiadás keletkezésére vonatkozó, fent említett utalások. Az előszó e részének a gyulafehérvári metropolita hivatalát betöltő Ghenadie a szerzője, amint az egyes szám első személyben

²⁰ 1646 januárjában már javában folyt a cirill betűk öntése Gyulafehérvárott, tehát feltehetően 1645-ben már megkezdték (I. Századok 1871. 718. és ECSEDY Judit: *A gyulafehérvári fejedelmi nyomda második korszaka és utóélete 1637–1658* = Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve. 1978 (1980). 300.

²¹ PAVEL, Eugen: *Mesteri tipografi Bălgrădeni între 1567–1702* = Apulum XVII. 1979. 303. l.: PAPACOSTEA-DANIELOPOLU, C. — DEMÉNY, L.: 64–67.

²² RMNy 482 — Előszavát is közli BRV I 29-nél, 88–89.

²³ SZTRIPSKY II. 2534 — BRV I 40. Előszavának ezt a részét is közli, l. 115–116.

írt szavai alapján feltételezhető. Attól kezdve azonban, hogy a metropolita haláláról esik szó, majd utódjáról, Joreşt metropolitáról, az előszót valószínűleg magának Dobre mesternek, a nyomdásznak kell tulajdonítanunk. Az előszó utolsó sorai közlik a nyomtatás befejezésének évét: 1641. A könyvet azonban már 1640-ben elkezdték nyomtatni, vagyis Ghenadie halálakor (1640. szept. 3.) munkában volt. A kötet datálása ugyan nem kétséges, de megemlítendő, hogy GR vízjelű papírját a Rákóczi György alapította lámkeréki (Lançram) papírmalom az 1640–1642-es években használta.²⁴

Dobre mesternek mindössze két erdélyi nyomtatványáról tudunk, mindketőn szerepel a neve, mint nyomdásznak. Az első a már említett *Evanghelie cu invățătură*, a másik az ún. kálvinista katekizmus (*Catechism calvinesc*).²⁵ Mint-hogy az utóbbiból nem maradt fenn példány, így Dobre mester nyomdájának felszerelését — amelyet a továbbiakban vizsgálunk — csak az 1641. évi *Evanghelie* alapján rekonstruálhatjuk (1–2, 5. ábra). Első ránézésre is megállapítható, hogy ennek semmi köze sem lehet a gyulafehérvári fejedelmi nyomda későbbi, igényes nyomtatású, díszes *Újszövetségének*²⁶ vagy a *Zsoltároknak*²⁷ a nyomdai készletéhez; ellenkezőleg, az *Evanghelie* esetében egészen más, rendkívül szerény felszereltségű, igen archaikus nyomdával van dolgunk.

Az *Evanghelie* jelenleg ismert három példánya közül²⁸ egyik sem teljes, vége mindháromnak hiányzik. Tehát, ha volt is kolofonja, amely a nyomtatás helyét elárulná, nem maradt fenn. Legteljesebbnek a Bianu-Hodoş által részletesen leírt (valószínűleg az egykor Timotei Cipariu tulajdonában lévő) példány tekinthető, amely az A ívvel kezdődik, és az előszót is tartalmazza, míg az Országos Széchényi Könyvtár példánya — amelyről Bianu-Hodoş bibliográfiájának még nem volt tudomása — csak a harmadik füzetel kezdődik és a BB füzet 3. levelével záródik, így hiányzik belőle az előszó.²⁹ Teljes terjedelmét Bianu-Hodoş ugyan 330 levélben adta meg, valószínűleg korábbi forrásokra támaszkodva, ennél azonban bizonyára kevesebből állt a kötet. A lapról-lapra, sőt általában sorról-sorra követett mintájától, az 1581-es kiadástól³⁰ — a számos, utólag becsúszott hibán kívül — főleg abban különbözik, hogy Dobre mester bizonyos szövegrészeket lerövidített formában közölt. Tehát terjedelme inkább kb. 300 levél lehetett, hiszen Coresié is mindössze 317 volt.³¹

²⁴ JAKÓ Zsigmond: *A feudalizmus kori Erdély papírmalmai* = Studia Universitatis Babeş-Bolyai, Ser. Historia. Fasc. 2. 1962. Cluj-Napoca. 73. és 10. ábra.

²⁵ BRV I 38 és IV. 188. — SZTRIPSKY II 2536.

²⁶ RMK II 684.

²⁷ RMK II 752.

²⁸ Három ismert példánya az alábbi gyűjteményekben található: Cluj, Acad (Blaj, Arch), Sibiu, Ev. Püsp., OSZK (Tódoreszku).

²⁹ Országos Széchényi Könyvtár-beli jelzete: RMK II 573a.

³⁰ RMNy 482 — BRV I 29.

³¹ Amennyire az OSZK hiányos példányával összehasonlítható, az 1641. évi kiadásban összesen négy alkalommal hol egy, hol két levélnyi kihagyás tapasztalható az eredeti szövegből. Az M

A folio alakú kötet lapjain található sorok száma 27 és 32 között váltakozik, de leggyakrabban 32. Egy helyen pirosnyomás is található a kötetben (Γ 1 a); élőfeje, marginálisa, őrszava nincs, de ezek az 1581. évi kiadásban sem találhatók. A könyv egyetlen szövegtípust tartalmaz, míg kiemelésként igen darabos, nagyobb, egyenetlen címbetűket. A kötetet díszítő iniciálék ugyan sokfélék, de általában jellemző, hogy valószínűleg igényesebb előképeknek elnagyolt, primitív utánmetszései. A kötet Budapesten őrzött és így alaposabban megvizsgálható részében a díszes kezdőbetűkön kívül összesen öt dísz található: egy hosszú, rácsos díszléc és négy kisebb, igen finom kidolgozású, fekete alapon fehér stilizált állatot, növényi indát, angyalfejet ábrázoló kis téglalap (1. és 2. ábra).

Ami azonban a kötetet más nyomtatott könyvektől megkülönbözteti, az az a jellegzetessége, hogy az azonos betűk sem egyforma alakúak: szinte ahány, annyiféle. E különbségek azonban nem kopásból vagy festékezésből eredő eltérések, hanem az egyes, azonos betűk már eleve más alakúak: szélesebbek vagy keskenyebbek, magasabbak vagy teltebbek (l. a bemutatott, egy lapról vett 32 db cirill „s” betűt — 3. ábra, kissé nagyítva).³² E szövegtípus után kutatva — amelynek 20 sor magassága 147 mm — azt egyetlen más nyomtatványon sem sikerült felfedezni, sem Erdélyben, sem Havasalföldön, sem Moldvában. A betűk eltérő alakja arra utal, hogy a vizsgált 1641. évi *Evanghelie* nem öntött fémbetűkkel, hanem fabetűkkel készült. Ez magyarázza az azonos betűk eltérő alakját. A fabetűk faragásakor a mester ugyan minta után dolgozott, miáltal elvileg lehetne azonos alakú betűket készíteni, ez azonban a valóságban mégsem lehetséges, minthogy még minta után sem lehet kézzel hajszálra egyforma betűket faragni: azok kisebb-nagyobb mértékben eltérőek lesznek. A kiemelő betűk, amelyeket szinte kivétel nélkül a „Konec Nedel” szavakban használtak, ugyancsak rendkívül egyenetlen képet mutatnak. Nem szavanként faragták ki ezeket, hanem egyedi betűkből rakták össze. Nagyobb méretüknél fogva itt az azonos betűk eltérései még jobban szembetűnnek (3. ábra).

A szövegtükör mérete 240×140 mm. Jellegzetes, hogy fent, a szövegtükör felső részén, az első sor fölött mindegyik lapon szaggatott vonal látható, amely a betűdúcok felső szélével azonos magasságban van (5. ábra).³³ Nem ritkán az utolsó sor alatt is látható ilyen vonal, sőt akár a bekezdéseknél és rövidebb soroknál is előfordul. További jellegzetessége, hogy sok esetben a legalsó sor után egy kb. 7 mm széles, két vonallal határolt sáv is látszik a szövegtükörön kívül.³⁴ Ugyanilyen, néha erősen festékezett sáv időnként oldalt, a szedéstükör külső szélén is látható.

Ívig nincs kihagyás, O ívnél 2 levélnyi kihagyás, T ívnél egy levélnyi, ω ívnél két levélnyi, Ψ ívnél egy levélnyi kihagyás, tehát négy esetben összesen 6 levélnyi szöveg hiányzik.

³² K6a

³³ IO4a

³⁴ π 1 b

Ez a szedéstükröt határoló 7 mm széles körbefutó sáv annak a fából vagy fémből készült keretnek lehet a nyoma, amelyben a szedést rögzítették. Az első és utolsó soroknál látható szaggatott vonal pedig pontosan követi az egyes betűk beosztását. A betűöntvényeknek ezt a részét a nyomtatás szokásos körülményei között természetesen egyáltalán nem éri festék. Mi okozhatja, hogy ezek állandóan, de néha magával a szedést rögzítő kerettel együtt festéket kaptak? Egyetlen magyarázata lehet — ha ugyanis nem sajtóval nyomták a lapokat. Ebben az esetben a munkamenetet úgy kell elképzelni, hogy a vízszintesen fekvő keretbe szorított betűket végigkenték festékkel, majd ráfektették a benedvesített papírt, amely fent mindig, de néha lent is ráhajolt a betűdúcok felső, illetve alsó peremére. Mivel azok is festékesek voltak — a papíron festéknymot hagytak. Ugyanígy, ha a szedést határoló keret is festéket kapott véletlenül, akkor annak a nyoma is meglátszik a papíron. E munka során a nyomdász egyik kezével a szedésen rögzítette, míg a másik kezében lévő kefével végigsimította a papírt, hogy annak alsó felére rátapadjon a festék.

Ehhez az egyedülállóan archaikus módszerű nyomtatáshoz, amelyre példát ebből a korszakból nem ismerünk, igen csekély felszerelésre volt csak szükség. A fabetűkön kívül, amelyeket hiány esetén a mester pótlólag ki tudott faragni, szinte csak festék és keret kellett. Vajon mennyi fabetűre volt szüksége Dobre mesternek ahhoz, hogy az *Evangheliét* kinyomtassa? A folio méretű kötetben legtöbbször 32 sorosak a lapok, egy-egy sorban általában 40 betű van. Tehát laponként, kerekítve 1200 betűvel számolhatunk — ennyi betűre minimálisan szüksége volt ahhoz, hogy egy lapot kinyomtathatsson. Természetesen az egyes betűkből laponként más és más mennyiségre volt szükség. Nem tudni, hogy az öntött betűk készítésénél alkalmazott öntőcédula-szerű segédeszköz rendelkezésre állt-e annak kiszámításához, hogy az egyes cirill betűkből mennyire van szükség pl. egy-egy lap kiszedéséhez. A betűk előfordulásának gyakorisága közt ugyanis igen nagy eltérések vannak.³⁵ Az *Evanghelie* bizonyos jellegzetességei azonban arra utalnak, hogy Dobre pap lappáronként nyomtatott: a füzetnek azok a lapjai ugyanis, amelyeket együtt festékezett be, sok esetben egy irányban elcsúszva találhatók a papír íven.³⁶

Mint említettük, Dobre mesternek nem ez volt az egyetlen erdélyi nyomtatványa, hanem fennmaradt az emléke és szövege annak a kálvinista katekizmusnak is, amelyet egy évre rá, 1642-ben adott ki, amely azonban ma már példány alapján nem ismert,³⁷ így nem vizsgálható meg. Ennek ellenére elég

³⁵ Leggyakoribb az a és ε betű, amelyekből egy lapon 90–110 db fordul elő; legritkább az ιο és з betű: (mindössze két-három előfordulás) és közepes gyakoriságú pl. az л, м, π betű: 50–60 db.

³⁶ Tehát pl. a füzetek 1a-6b, 1b-6a stb. lapjai. — Nyomdatechnikai érdekességeiről részletesen l. BORSA Gedeon — ECSÉDY Judit: *Eine typographische Offizin ohne Blei und ohne Druckpresse* = Gutenberg Jahrbuch, Jg. 67. 1992. (im Druck).

³⁷ SZTRIPSKY II 2536 — BRV I 38 és IV. 188.

sokat tud róla a szakirodalom: címét, bevezető sorait, hogy július 5-e és 25-e között nyomtatták, valamint öt kiragadott kérdést – feleletet az ezt cáfoló, Varlaam moldvai metropolitától származó *Răspunsul* (Válasz)³⁸ című vitaira őrzött meg. A katekizmus teljes szövegét pedig annak második, 1656-ból származó, a gyulafehérvári fejedelmi nyomdában készült kiadása³⁹ ismétli meg, de immár az eredeti címlap szövege nélkül.

A *Răspunsul* alapján kikövetkeztethető, hogy címe *Cartea ce se chiama Catechismusu* (Könyv, amelyet katekizmusnak hívnak) volt. Az alábbiakban közöljük a katekizmusnak Varlaam *Răspunsul*-ában található eredeti cirillbetűs leírását. (6. ábra)⁴⁰ 1656. évi kiadása alapján terjedelme négy ív lehetett. Formátuma, egyrészt a korai katekizmusokat mintául véve,⁴¹ másrészt Dobre mester meglehetősen nagy betűtípusát figyelembe véve valószínűleg negyedrért.

De vajon elkészülhetett-e Dobre mester a *Răspunsul* közölte címlapon megadott húsz nap alatt ennek a katekizmusnak a kinyomtatásával, a maga rendkívül szerény eszközeivel? Úgy látszik, igen. A katekizmus szövege kb. 24.000 betűből állt, ez egy ív esetében azt jelenti, hogy negyedrért formátumnál laponként kb. 800 betűvel számolhatunk. A húsz napból 18 munkanappal számolva naponta két lapot kellett a nyomdásznak kiszednie és nyomtatnia, vagyis 1600 betűt. Ezt, ha a katekizmus példányszámát kb. 200-ra becsüljük,⁴² a korabeli, mainál hosszabb munkaidővel el lehetett végezni a megadott idő alatt, még ezzel az archaikus módszerrel is. Valószínűleg dolgozott Dobre mester mellett egy segéd is, aki például a papír benedvesítését, szárítását, vagy akár a levonatok készítését is végezhetette.

Amilyen keveset foglalkozott a könyvészet Dobre mester *Evanghelie* című nyomtatványával — mindmáig Bianu-Hodoş leírása árul el róla legtöbbet — olyan sok vitára adott alkalmat ez a mára elveszett kálvinista káté. A nyomtatás helyére azonban kevés figyelmet fordítottak. Címében is elárulja, hogy Dobre mester a Priszaka nevű helységben nyomtatta, ennek ellenére e körülmény fölött rendre elsiklott a szakirodalom. A könyvészet Priszakát, mint nyomdahelyet nem tartotta számon. Csak a legfrissebb nyomdatörténeti munkák né-

³⁸ Teljes címe: *Cartea carea să cheamă Răspunsul împotriva Catihismului calvinesc*. [Mănăstereă Dealul 1645. — BRV I 48 és IV. 190–194. — VERESS: *Bibliografia*. . . I. NR. 164. — Kritikai kiadása: Varlaam — *Opera. Răspunsul împotriva catihismului calvinesc*. Ed.: Mirela TEODORESCU. Bucureşti, 1984. 9.

³⁹ 1656. évi gyulafehérvári kiadása: Magyar Történelemtudományi Int. Évkönyve 1944. II. 302. — BRV I 64 és IV. 201.

⁴⁰ Az előbbi forrása BRV IV. 188–189., az utóbbié VARLAAM: *Opera*. . . idézett kritikai kiadása. 190.

⁴¹ pl. RMNy 167.

⁴² I. BLÜCHER, Gebhard számítását a cirillbetűs könyvek példányszámáról = MKsz 1968. 343–450.

melyike tartja Priszakát a káté tényleges nyomdahelyének.⁴³ Dan Simonescu és Veress Endre⁴⁴ még gyulafehérvárinak tartotta. Juhász István megjegyezte ugyan, hogy Priszaka helységben történt a nyomtatás, ennek ellenére a továbbiakban mint gyulafehérvári kiadványt tárgyalta.⁴⁵ Valójában a káté csak annyit mond, hogy a fordítás a Secuból való György pap munkája, Gyulafehérvárott készült és Priszaka helységben nyomtatta ki *Dobre mester* (l. a 6. ábrát).⁴⁶

Címlapjáról az is ismeretes, hogy azt *Dobre mester*, amint már szó volt róla, július 5-e és 25-e között nyomtatta ki. Csak maga az év kérdéses: a világ teremtetésétől számított 7150 év és Krisztus születésétől fogva 1640-dik év ugyanis nem fedi egymást, mert a 7150-es év 1642-nek felel meg. Ezt az ellentmondást, amely a cirill betűkkel jelölt évszámok között van, a kátéval foglalkozó kutatók különbözőképpen próbálták feloldani. Valószínű egyébként, hogy ez az évszámbeli tévedés a címlap lemásolásánál, tehát csak Varlaam válasz-iratába⁴⁷ került be — semmi sem bizonyítja, hogy *Dobre mester* eredeti katekizmusában is hibás volt az évszám.

Míg a korábbi könyvészeti munkák inkább mint 1640. évi („gyulafehérvári”) kátét tartották számon,⁴⁸ az újabb kutatások mind több érvet sorakoztatnak fel az 1642. évi nyomtatás mellett. Legújabbban Alexandru Mareş erre vonatkozó tanulmánya látszik megnyugtatóan tisztázni a kérdést.⁴⁹ A legnyomósabb érve az 1642. évi nyomtatás mellett, hogy Geleji Katona István 1640. szeptember 22-i levelében,⁵⁰ amelyet Rákóczi Györgynek a megválasztandó gyulafehérvári metropolita személyéről és az őt a fejedelemség iránt kötelező feltételekről ír, még csak mint kívánatot említi, hogy az „immár oláhu fordított katekizmusokat kinyomtattassa.” Lehetetlennek látszik, hogy a fejedelmi udvarban ne tudtak volna arról, ha Ghenadie még halála előtt kinyomtatta a kátét (július 25-én készült el!). Az 1640-es nyomtatás mellett érvelők szerint⁵¹ egyébként éppen az szól 1640. mellett hogy ekkor egy időre üresedés állt be az erdélyi

⁴³ DELETANT: *i. m.* I. 492. és UÓ: *Rumanian presses and printing in the seventeenth century. II.* = *The Slavonic and East European Review.* Vol. 61. No 4 (October 1983) 497.

⁴⁴ BRV I 38. és IV. 188. és VERESS, Erdély. . . 19–20.

⁴⁵ JUHÁSZ: *i. m.* 191–193. 201.

⁴⁶ Szó szerint így említi a ránk hagyományozott címlap: „Meşterul tiparului au fost popa Dobre”.

⁴⁷ BRV I 48 és IV. 190–194.

⁴⁸ Az 1640. évi nyomtatás mellett foglalt állást a régebbi bibliográfusok közül BIANU-HODOŞ (*i. m.* I. 38.) és SIMONESCU (IV. 188–189.), valamint JUHÁSZ (*i. m.* 191–193.). Az 1642. évi datálást fogadta el VERESS: Erdély. . . 19. és SZTRIPSKY (II 2536). Így szerepel Timotei CIPARIUNÁL, *Chrestomatia seu analecte literarie* c. munkájában is. Blaj 1858. XXI.

⁴⁹ MAREŞ, Alexandru: *Data tipăririi catehismului calvin: 1640 sau 1642* = *Limba Română* XXIII 1974. 1541–1542.

⁵⁰ ÖTVÖS Ágoston: *Geleji Katona István élete s levelei* = Új Magyar Múzeum 1859. 203–218.

⁵¹ DELETANT, *i. m.* I. 492.

metropolita hivatalában, és a fejedelmi udvar éppen az orthodox püspöki felügyelet hiányát használta volna ki e kálvinista káté kiadásához. Tudjuk azonban, hogy július 5-e és 25-e között Ghenadie metropolita még élt, vagyis a nyomtatás ideje semmiképpen sem esett arra az időre, amikor Ghenadie utódának személye még kérdéses volt.

Másik, az 1642. évi nyomtatás mellett szóló érv az, hogy az 1641-ben kiadott, fent idézett és részletes előszóval ellátott *Evanghelie* nem szól arról, hogy azt megelőzően Dobre mester a fejedelmi udvar megbízásából mást is nyomtatott volna, hiszen elsőként, éppen a nyomdaalapítás indokaként Ghenadie az *Evanghelie* szükségességét emelte ki. Ellenkezőleg, éppen Geleji Katona István egyik megjegyzéséből, amelyet Ghenadie halála után tett arról, hogy „jobb volna valami hasznos könyvecskéket [az ő] nyelveken nyomtatatni”, valószínűnek tartjuk, hogy éppen a káté volt az a „hasznos könyvecske”, amelynek kiadását a fejedelmi udvar szorgalmazta.

További érvnek találjuk az 1642. évi nyomtatás mellett, hogy ha már 1640-ben megjelent volna, akkor az 1642. évi iași (Jászvásár) zsinaton valószínűleg nemcsak Kyrillos Loukares kátéját ítélték volna el az összehívott moldvai egyházfők,⁵² hanem ezt a kálvinista kátét is. (Erről a zsinatról a havasalföldi papok politikai okokból távol maradtak. Ugyanezen a zsinaton hagyták jóvá Petru Movila kijevei metropolita hitvallását.) Nem a priszakai kálvinista káté volt ugyanis az első, amely az orthodox egyház tételeivel szembeszállt. Az orthodox egyháznak már a korábbi évtizedekben is — éppen Kyrillos Loukares működésével kapcsolatban⁵³ — szembe kellett néznie a protestáns tanok térhódításával.

Ezzel szemben maga Varlaam metropolita írta 1645-ben a priszakai kátéra írt válaszában, hogy azt csak 1644-ben ismerte meg, amikor a havasalföldi tudós humanistának, Udriște Năsturelnek házában a házigazda mint nemrégiben megjelent könyvet neki megmutatta.⁵⁴ (Ez a tény is az 1642. évi kiadást teszi valószínűbbé, nem pedig az esetleges 1640. évit.)

A román nyelvű kálvinista káté orthodox részről természetesen heves ellentmondást váltott ki. Amint Varlaam megismerkedett tartalmával, újabb zsinatot hívott össze Iașiban, 1645-ben, ez alkalommal ennek a kátének elítélése céljából, amelyen már a havasalföldi hierarchia képviselői is jelen voltak. Ezt követően foglalta írásba a kálvinista káté tételeivel szemben felhozott érveit a *Răspunsulban*.

⁵² Kyrillos Loukares kátéja 1629-ben Genfben jelent meg: *Confessio fidei reverendissimi domini Cyrilli patriarchae Constantinopolitani*. (I. JUHÁSZ: i. m. 191.)

⁵³ MAZILU, Dan Horia: *Barocul in literatura română din secolul al XVII-lea*. București, 1967. 100.

⁵⁴ BRV I 48 és IV. 190–194. — VERESS: *Bibliografia*. I. Nr 164.

a

b

c

d

e

f

g

h

i

j

k

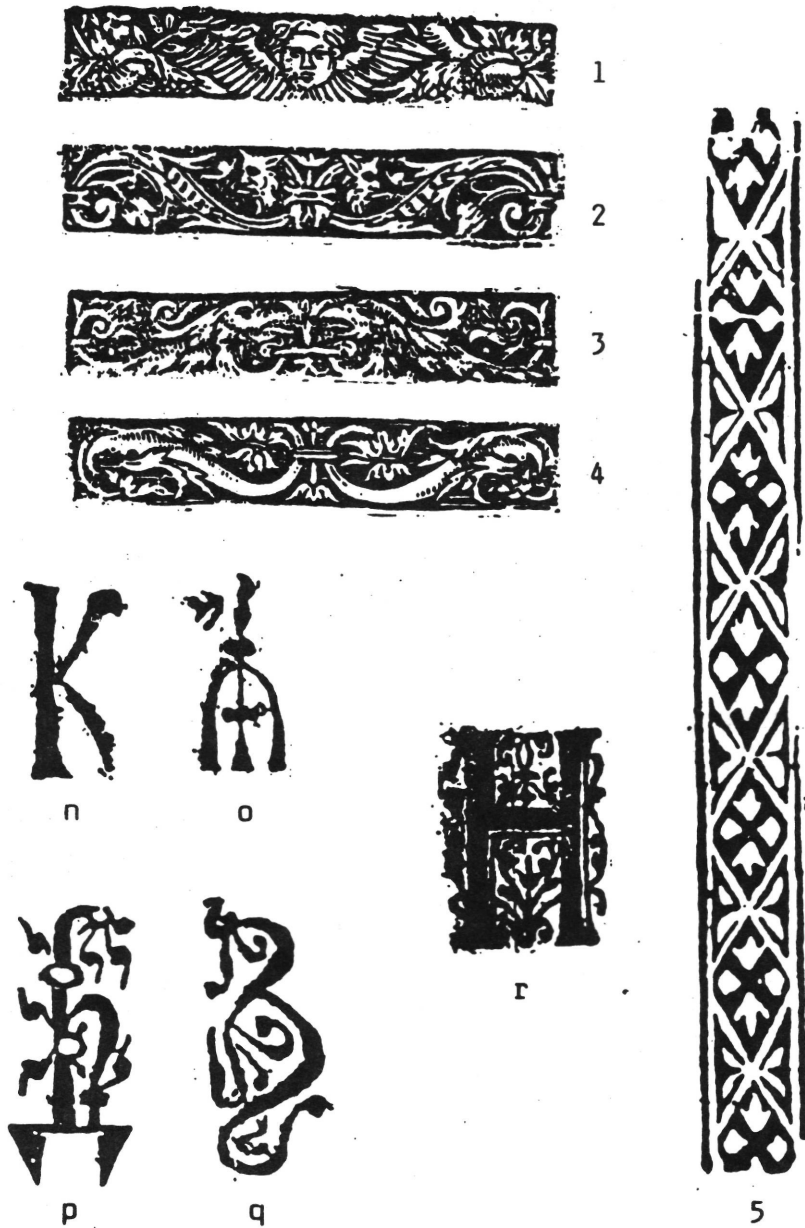

l

m

1. ábra

2. ábra

m m m m m m m m
 m m m m m m m m
 m m m m m m m m
 m m m m m m m m

3. ábra

KONCUB • NEALB

KONCUB NEALB

KONCUB • NEALB

KONCUB NEALB

KONCUB • NEALB

KONCUB • NEALB

KONCUB • NEALB

KONCUB • NEALB

4. ábra

ПСАБЛЪ . К . ЕУ . ШАУКА . ГЛАВА А
 РЪМА А ЧЪА МЕРЦЪ ІС БУЧАТЕ ЧЕСЕ КЪМЪ НАННА
 АНКЪНЪСАБ МЕРЦЪ ОУЧЕНИЧІН АНН МЪЛУН . ШН НЪ
 ДЪ УМЪЛТЬ . ШН ІСА СЕ АПРОПІАРЪ ІКЪТРА ПОАРТА ЧЕ
 ЖЦІЕН ШН ІАТЪ ПЪРТА ОУТМОРТЬ , ФЕЧОРЪ НЪСКЪ
 БЪ МЪМЪНІЕН АНН , ШН А ЧЪА ЕРА ВЪДЪШІ ШН НЪРО
 ВЦІЕН МЪЛТЬ КЪ А . ШН ВЪЗЪ А ДОМНЪЛЬ МНЛЖН
 , ШН ЗНСЕ ЕН , НЪПЛАЖНЦЕ ШНСЕ АПРОПІЕ ПНПЪ
 Ъ , ПЪРТАТОРІН , СТЪТЪРЪ . ШН ЗНСЕ ТЪМЪРЪЛАН
 ІСЪ , СПОАМЪ ШН ШЕЗЪ МОРТЪЛЬ . ШН ШЧЕПЪ
 ІЛЬ ДЪДЕ ЕЛЬ МЪМЪНІЕН АНН . АХЪАРЪ ФРИКЪ ТОЦН
 ІА ДЪМЪНЪЗЪ ГРЪНЪ . КЪ ПРОРОКЪ МАРЕ СІСЪЛЪСЪ

УВЪНТЪЛЬ **ЕУЛІЕН** . **ЕУЛІЕ** .
 НЪЛЬ ІС АМЪ ОУСТЕННСЕ ДЕ КАЛЕ , ШЕДЪ АША ГЛ
 ЧАСЪЛЬ ЕРАКА ЛАШАСЪ , ВИНЕ ШМЪАРЕ ДЕМЪ САМ
 , СКОАЦЪ АПЪ ГРЪН ЕН ІС , ДЪМН АПЪ СЪБЪХЪ ОУЧЕН
 ЕРА ТРЕМНШН БУЧАТЕ СЪКЪМПОРЕ БУКАТЕ .
ЪЛАРЪ КАЛЕН ОУСТЕННСЕ ХЕ , ГРЪАЦЕ **ЕУАНСТА**

Кѣрѣтѣ че еж кѣмж Катехизмѣѣ.

Кѣрѣтѣ кѣ рѣм шѣ кѣ порѣнка дѣмнѣлѣй
 крѣщѣнѣскѣѣ, Ракѣци, Гѣвѣрги, Крѣюлѣѣ
 Прѣдѣлѣлѣй, Дѣмнѣлѣѣ Пѣрѣцилѣорѣѣ цѣрѣвѣй
 Оуѣнгѣрѣицѣѣ, шѣ ежѣвѣлѣорѣѣ шпѣнѣѣ. Кѣрѣтѣ сѣѣ
 ѣпѣорѣѣ дѣнѣѣ лѣмѣж дѣвѣчѣскѣѣ шѣ слѣвѣнѣѣскѣѣ
 прѣ лѣмѣѣ рѣмѣнѣѣскѣѣ, кѣ сѣдѣтѣлѣѣ шѣ кѣ
 ѣдѣмнѣжѣпѣрѣѣ шѣ кѣ кѣлѣтѣѣлѣ дѣмнѣтѣѣ лѣѣ
 Чѣюлѣѣ Гѣвѣрги, пѣжѣторѣюлѣѣ сѣѣѣлѣнѣскѣѣ, ѣ
 кѣрѣциѣѣ мѣрѣлѣѣ сѣлѣ. Кѣ скрѣсѣдѣрѣѣ сѣѣ ѣѣ-
 стѣнѣнѣтѣѣ пѣпѣ Гѣвѣрги дѣ сѣкѣѣ, шѣ сѣѣ ѣѣѣ-
 дѣтѣѣ ѣ чѣпѣтѣѣ ѣ Бѣлѣѣгѣрадѣѣ. шѣ сѣѣ тѣпѣрѣнѣтѣѣ
 ѣ сѣпѣѣ ѣ прѣсѣкѣѣ. Шѣцѣрѣѣлѣѣ тѣпѣрѣюлѣѣѣ ѣѣ
 фѣсѣтѣѣ пѣпѣ Дѣѣрѣтѣѣ дѣнѣѣ цѣрѣѣ мѣнѣтѣнѣѣскѣѣ.
 шѣ сѣѣ ѣчѣпѣтѣѣѣ ѣ лѣѣнѣ лѣѣ юѣѣ. ѣ. зѣлѣ, шѣ сѣѣ
 ѣѣѣрѣнѣнѣѣ ѣ лѣѣнѣ лѣѣ юѣѣ ѣ кѣѣ дѣ зѣлѣ. Бѣѣ лѣѣѣ
 ѣ сѣѣѣлѣ мѣрѣѣ, ѣѣрѣнѣ. ѣѣ рѣѣжѣлѣсѣѣѣѣ ѣѣѣ, ѣѣѣмѣ.

6. ábra

Azt mondhatnánk, hogy a havasalföldi és moldvai román fejedelemségek jól felszerelt nyomdáihoz képest nem számottevő az Erdély egyik eldugott falvában dolgozó Dobre mester munkássága. Mégis, mint láttuk, a keze alól kikerült kálvinista káténak erős visszhangja támadt, amint eljutott a moldvai egyházfő kezéhez.

Úgy látszik, hogy a priszakai kátéra orthodox részről nem Varlaam válasza volt az egyetlen, legfeljebb csak az, amely nyomtatásban is ránk maradt. Kéziratban másolatban fennmaradt egy másik, ezzel szembeszálló hitvitázó irat is, *Spunerea legiei* címmel. Nincs bizonyíték arra, hogy nyomtatott könyvet másoltak volna le, de valószínűleg maga a másolat is korábbi egy-két évvel Varlaam 1645-évi válaszánál. Megjegyzendő, hogy a kéziratot részletesen ismertető Alexandru Mareş⁵⁵ nem tartja kizártnak, hogy szerzője Ilia Joreşţ volt (1640. október és 1643 tavasza között gyulafehérvári metropolita). Tartalmából és nyelvi jellemzőiből arra következtet, hogy szerzője vagy moldvai (mint Joreşţ is) vagy erdélyi származású, de a helyi utalások mindenesetre erdélyi, 1640 és 1644 közötti keletkezésre vallanak. Mareş — aki egyébként, mint már szó volt róla, a

⁵⁵ MAREŞ, Alexandru: *Un text polemic românesc din prima jumătate a secolului al XVII-lea = Limba Română*. XX. 1971. 589–604.

kálvinista káté 1642. évi kinyomtatása mellett foglalt állást — a kézirat másolóját is, illetve a másolat keletkezésének helyét is erdélyinek tartja.

Nagyon valószínű, hogy Dobre az erdélyi fejedelmi udvar utasítására nyomtatta ki a kálvinista kátét. Különösen igaz ez, ha figyelembe vesszük, hogy címlapján (6. ábra) nem szerepel az akkori gyulafehérvári metropolitának, Ilia Jorestnek a neve — ugyanakkor ott olvasható az udvari prédikátoré, Csulai Györgyé. Az újabb szakirodalom valószínűnek tartja, hogy éppen az a tény, hogy Ilia Jorest nem volt hajlandó egyházi jóváhagyását adni e román nyelvű kálvinista kátéra, pecsételte meg saját sorsát: utólag megfelelő indoknak látott 1642. decemberi bebörtönzésére, majd 1643 tavaszán történt leváltására. Mareş szerint a nyomdahelyként választott eldugott falu, Priszaka is azt bizonyítja, hogy a kátét nem akarták a gyulafehérvári román papok szemé elért kiadni. Hozzátehetjük, hogy ha valóban Ilia Jorest volt a *Spunerea legiei* című vitairat szerzője, akkor ez egymagában is elegendő indok lehetett a gyulafehérvári udvar számára Jorest eltávolítására.

Dobre mester megjelenését az erdélyi román nyelvű könyvnyomtatással foglalkozó kutatók többféleképpen értékelték és értelmezték.⁵⁶ Egyre inkább úgy látszik, hogy Dobre papot nem lehet úgy tekinteni, mint aki véletlenül került az országba és magányosan küszködött a román nyelvű könyvnyomtatás erdélyi újrameghonosításáért. Tehát Dobre mester és Ghenadie metropolita találkozása sem olyan véletlen, mint ahogy azt Ghenadie érezteti az *Evaghelie* előszavában, vagy ahogy a korábbi kutatók gondolták. Valószínűleg azzal a küldetéssel — és a maga szerény eszközeivel — érkezett Erdélybe, hogy az ottani orthodox román papokat segítse könyvekkel ellátni, ugyanakkor a református fejedelmi udvar Dobre nyomdáját a románok közötti kálvinista térítés eszközévé próbálta tenni. Személyének és sorsának ellentmondásossága tehát abban rejlik, hogy egyrészt a Havasalföldről jöve az orthodox hagyomány megőrzésén, de a román nyelvű igehirdetés előmozdításán fáradozott, másrészt nyomdáját mégis az erdélyi fejedelmi udvarnak a helyi románság körében folytatott kálvinizáló szándékának rendelkezésére bocsátotta, bár feltehetően kényszernek engedelmeskedve. Ezáltal övéi között személyét is „eretnek” gyanúba hozta. További életútjáról semmit sem lehet tudni, mert e két erdélyi nyomtatványán kívül neve és jellegzetes nyomdai felszerelése egyetlen más kiadványon sem fordul elő.

Geleji Katona István úgy tudta, hogy ez a nyomda Ghenadie metropolita tulajdona volt. Amikor a metropolita haláláról levélben tájékoztatta a fejedelmet (1640. szeptember 4-én), Ghenadie „gyűjteményének” hasznosítására gondolt, „főképpen, ha atyjafiaira nem hagyta”.⁵⁷

Itt néhány szót kell ejteni arról, hogy hol is működött Dobre mester nyomdája? Míg az 1642-ben kinyomtatott román nyelvű kátéja megjelöli nyomdahe-

⁵⁶ PAPACOSTEA-DANIELOPOLU, C. — DEMÉNY, L.: *i. m.* 63–67.

⁵⁷ ÖTVÖS Ágoston: *i. m.* 203–205.

lyét, Priszakát, addig az egy évvel előbbi *Evanghelie* nyomtatási helye felől nem tudni biztosat, hiszen a kolofon valamennyi ma ismert példányból hiányzik. A bibliográfusokban kétely sem merült fel korábban a gyulafehérvári nyomtatással kapcsolatban, valószínűleg azért, mert a nyomdát egyöntetűen a gyulafehérvári fejedelmi műhellyel azonosították. Minthogy ez a feltételezés biztosan téves, és figyelembe véve, hogy Dobre mester egyik munkáját Priszakában adta ki, joggal feltételezhető, hogy az *Evanghelie* is ott készült. A korabeli Erdély területén azonban nem kevesebb, mint hat Priszaka nevű falu volt. Kérdés, hogy melyikről van szó? Juhász István megjegyezte, hogy a Magyarigen melletti Priszaka helységben történt a nyomtatás,⁵⁸ bár a káté címlapjának szövege, amelyre hivatkozik (6. ábra), semmivel sem utal arra, hogy éppen erről a Priszakáról van szó. Számításba jöhet a Karánsebes és Lugos közötti Priszak falu is, minthogy e két helységben létesített az erdélyi fejedelem iskolát a román tanulóifjúság számára. Ez azonban Gyulafehérvártól távolabb esik. Ha valóban Ghenadie tulajdona volt a nyomda, akkor valószínűbb, hogy püspöki székhelye közelében, vagyis Juhász megállapításának megfelelően, valóban a Magyarigen melletti Priszaka a nyomda helye, amely Gyulafehérvár közelében (kb. 25 km távolságra) fekszik.

Hogy az erdélyi román papok is mennyire számontartották Ghenadie „gyűjteményét”, az az utód megválasztásakor felmerült aggodalmaikból látszik. Geleji ugyanis valamivel később arról tájékoztatta a fejedelmet, hogy a román papoknak „nem volna kedvek más országbeli [t.i. havasalföldi vagy moldvai] vladikához [püspökhöz]. Ők azt vetik okul: mert gyűjteményét kitakarítja az országból,” vagyis attól tartottak, hogy az új metropolita ráteszi kezét Ghenadie nyomdájára és talán kiviszi Erdélyből.⁵⁹ Elképzelhető, hogy azzal az anyagi támogatással, amellyel Ghenadie Dobre mestert az *Evanghelie* nyomtatása megkezdéséhez segítette, az egyben a „gyűjtemény” tulajdonjogához jutott.

Rendkívüli felelősség hárult Geleji Katona Istvánra, amikor a megválasztandó új metropolitát próbálta kiszemelni, de ugyanilyen felelős és kényesen egyensúlyozó helyzetben volt a tárgyalt korszak valamennyi erdélyi metropolitája. Ezt jól felismerte és szemléletesen érzékeltette Geleji Katona István, amikor ezzel kapcsolatos gondjairól Rákóczinak beszámolt.⁶⁰ A gyulafehérvári metropolitának olyan személynek kellett lennie, aki — kénytelenségből legalábbis — elfogadja bizonyos vonatkozásban való függőségét az erdélyi református püspöktől (a gyulafehérvári metropolitát a fejedelem már Ghenadie püspöksége idején, 1634-ben az erdélyi református püspök alá rendelte).⁶¹ Ugyanakkor olyannak, aki iránt az orthodox papok is bizalommal vannak, aki

⁵⁸ JUHÁSZ: *i. m.* 191.

⁵⁹ ÖTVÖS Ágoston: *i. m.* 203–218.

⁶⁰ *uo.* 210–218.

⁶¹ JUHÁSZ: *i. m.* 150.

tehát a kálvinizmus felé való közeledést nem viszi túlzásba. Emellett tudós, tekintélyes férfit kellett választani, olyant, aki az orthodox egyház egészének is tiszteletreméltó tagja, de mégis hajlandó némi közeledésre a kálvini tanok irányába. Ezért a fejedelmi udvar először csak a babonaságok kiirtására, az egyházi életnek, szertartásainak egyes részleteiben való megújítására szorítkozott az erdélyi románság körében, valamint a református katekizmus elfogadására, taníttatására. Rákóczi nem egyetemes missziós tervet akart az erdélyi románság között megvalósítani, hanem a gyulafehérvári metropolitának szabott kondíciók által (két ilyent ismerünk, az 1640. és az 1643. évit)⁶² nyúlt bele a román egyházi életbe. Míg a korábbi feltételekben a nyomda állítása, egyházi és iskolai célokra szolgáló könyvek nyomtatása is a román püspök feladatai közé tartozott, addig a másodikban, amelyet Iliá Joresť utóda, Simion Ștefan megválasztása alkalmából állítottak össze, már nem esik szó a nyomdáról (minthogy időközben az udvar célszerűbbnek látta ezt a feladatot a fejedelmi nyomda tervezett kibővítésével átvállalni).⁶³ Ebben már csak a káté elfogadásáról és taníttatásáról esik szó.

Az a személy, akit Geleji Katona István 1640-ben az erdélyi metropolita tisztére legalkalmasabbnak tartott, az által „Milovitius uramnak” nevezett „apátur szabású” pap nem volt más, mint Meletios Makedonski govorai apát, aki mellesleg korábban is bejáratos volt a fejedelmi udvarba. Meletios a néhány évvel korábban Kijevből Havasalföldre érkezett nyomdász küldöttség tagja volt, az Athos hegyi Zograph kolostorban tanult⁶⁴ és akinek érdemei között Geleji Katona is elsőként tudós voltát és tipográfiában való jártasságát emelte ki.⁶⁵ Figyelemre méltó, ahogy Geleji Katona különbséget tesz Meletiosszal kapcsolatban a govorai „tipográfia” és Ghenadie „nyomdája” között, amelyet következetesen „gyűjtemény”-nek nevez. (Feltehető, hogy a református püspök érzékelt a Dobre műhelyének technikailag a havasalfölditől eltérő jellegét.) Az 1640. évi kondíciók kifejezetten Meletios számára készültek.

Tudjuk, hogy végül mégsem Meletios Makedonskit, akit egyébként e tisztségre Matei Basarab havasalföldi fejedelem is támogatott, hanem a moldvai, putnai kolostorból jött Iliá Joresťet nevezték ki gyulafehérvári román püspöknek, aki viszont a moldvai Vasile Lupu fejedelem támogatását élvezte. A későbbiekben azonban kitűnt, hogy Joresť meg nem alkuvó orthodox hitű, aki

⁶² Ötvös Ágoston: *i.m.* Az 1640. szept. 24-i levélhez csatolva a kondíciók és JUHÁSZ: *i.m.* 152–153.

⁶³ L. az 1648-as, már a gyulafehérvári fejedelmi nyomdában kiadott kátét (RMK I 803 — BRV I 53), címe szerint a *lugosi és karánsebesi keresztyén vallásu Scholáinknak s azokban tanuló ifjainknak hűtőkben való megerősítetésekre.*

⁶⁴ Ezt az 1637-ben Govorán megjelent *Psaltire slavonescã*ban árulja el magáról. (BRV I 36, 105.)

⁶⁵ Meletios Makedonskinak ekkor már legalább négy nyomtatványa jelent meg Govorában 1637 és 1640 között, l. BRV I 36, BRV I 38, BRV IV. 16. és BRV IV. 18.

egyházi kérdésekben valószínűleg inkább az iași zsinatra és nem az erdélyi református püspökre hallgatott.

Ahogy Dobre mester személyéről, úgy fabetús nyomdájának további sorsáról sem tudunk semmit. Fabetúkról lévén szó, ezek sokkal sérülékenyebbek és könnyebben megsemmisíthetők, mint a fémbetűk. Ha pedig, ahogy feltételezzük, Dobre mesternek könyvsajtója sem volt, nem csodálkozhatunk azon, ha felszerelése nyomtalanul eltűnt.

Természetesen Dobre tevékenységével, e kezdetleges módon előállított könyvekkel az erdélyi fejedelmi udvar nem tekinthette megoldottnak az erdélyi románság anyanyelvű könyvekkel való ellátásának kérdését, illetve a továbbiakban sem akart lemondani a könyvek által történő térítés lehetőségéről. Látni kellett, hogy a környező román fejedelemségekben alapított nyomdák jelentős eszközt adtak az orthodox egyház kezébe.⁶⁶ Ezt a maga részéről, céljai elérése érdekében az erdélyi református egyház, ill. a fejedelmi udvar ellensúlyozni kívánta.

A román nyelvű könyvnyomtatás megoldása tehát sürgetővé vált, és a fejedelmi udvarban nagy erővel, körültekintéssel hozzá is láttak a cirill betűk beszerzéséhez, illetve, öntéséhez és az első kinyomtatandó könyv sajtó alá rendezéséhez. A fejedelmi udvar ugyanis felismerte, hogy célszerűbb, ha a nyomda nem a gyulafehérvári metropolita fennhatósága alatt, hanem közvetlenül a fejedelem, illetve az udvar ellenőrzése alatt áll: vagyis ha a fejedelmi nyomdát szerelik fel oly módon, hogy az a kor színvonalán álló, cirillbetűs román nyelvű könyvek nyomtatására alkalmas műhely legyen. Az előkészítő munkálatok már közvetlenül a Dobre-féle kálvinista káté megjelenése utáni években megkezdődtek.

V. ECSEDY, JUDIT

L'imprimerie de Transylvanie du Maître Dobre 1640 – 1642

En guise d'introduction, l'étude s'occupe des premières imprimeries de Transylvanie employant l'écriture cyrillique, puis elle rend compte de l'activité d'imprimeur du maître Dobre, maître-imprimeur de Coresi. Son imprimerie qui publia, en 1641, l'ouvrage intitulé *Evanghelie cu învățătură*, était — contrairement aux opinions antérieures — tout à fait indépendante de l'imprimerie princière de Gyulafehérvár qui n'était pas encore capable d'imprimer des livres avec des caractères cyrilliques. L'auteur s'occupe des circonstances de la parution d'*Evanghelie* et d'un autre imprimé de Transylvanie connu du maître Dobre, de l'ouvrage intitulé *Cathecism calvinesc*. (De ce dernier, il ne subsista pas d'exemplaire.) A la base de l'examen des instruments de l'imprimerie, elle

⁶⁶ A havasalföldi nyomdák első termékei között is ott találni az evangéliumokat és magyarázatokat, a jeles tudós és irodalmár Udriște Nasturel átdolgozásában. Első része egy évvel Dobre mester kiadása után jelent meg, tehát szinte egyszerre készült a kettő. Az 1642. évi govorai és 1644. évi dealui kiadás valószínűleg hamarosan kiszorította a használatból a Coresi ill. Dobre mester-féle, Erdély számára készült kiadást, (I. BRV I 42 és IV. 189 és BRV I 46; IV. 190.)

constate que cet ouvrage connu ne pouvait rien à faire à l'imprimerie princière de Gyulaféhervár et que cette imprimerie devait être une imprimerie archaïque travaillant avec des instruments très modestes. L'auteur s'occupe de l'histoire de la date de publication et de l'écho du catéchisme calviniste roumain aussi. Elle tient pour vraisemblable que Dobre imprimait cet ouvrage d'après l'instruction de la cour princière de Transylvanie. Le nom du village transylvain inconnu (Priszaka) prouve aussi qu'on n'avait pas voulu publier le catéchisme devant les yeux des prêtres roumains de Gyulaféhervár. L'auteur a l'impression que le maître Dobre arrivait en Transylvanie avec la mission d'aider à pourvoir de livres les prêtres orthodoxes roumains; en même temps, la cour princière calviniste voulait mettre l'imprimerie de Dobre au service de la propagation de la foi calviniste. Sur le personnage du maître Dobre et sur le sort ultérieur de son imprimerie travaillant avec des caractères en bois, nous n'avons pas de connaissances ultérieures. Après la publication du catéchisme calviniste, on commençait à transformer l'imprimerie princière en un atelier moderne, capable à imprimer des livres roumains cyrilliques aussi.